

УКРАЇНСЬКО-МОСКОВСЬКІ ВЗАЄМОВІДНОСИНИ 1648-1657 РОКІВ: СУЧАСНИЙ ВИМІР ПОДІЙ

**А.І. Зякун, кандидат історичних наук,
Українська академія банківської справи**

Автор з сучасних позицій розглядає дипломатичні та політичні зв'язки українського козацтва з Московською державою в період національно-визвольної війни середини XVII ст.

Українсько-московські відносини доби національно-визвольної війни привертали до себе пильну увагу багатьох вітчизняних і зарубіжних істориків. Ці відносини розвивалися водночас динамічно і непередбачено, переходячи від зближення до відчуження. З чим же був пов'язаний такий неоднорідний шлях розвитку українсько-російських відносин 1648-1657 рр.? На початок війни Московія хоч і була зацікавлена у відносинах з козацтвом, однак не могла відкрито підтримувати і захищати його від поляків внаслідок внутрішніх політичних і економічних труднощів, а також умов Поляновського мирного договору з Річчю Посполитою. Однак, незважаючи на це, між козацтвом та московським урядом зав'язуються тісні дипломатичні відносини, які розпочинаються з травня 1648 р., продовжуючись протягом всієї війни.

Після перших перемог під Жовтими Водами (5-6 травня 1648 р.) та Корсунем (16 травня 1648 р.) наприкінці травня козацька рада під Корсунем приймає рішення просити допомогу у московського царя Олексія Михайловича. На цьому етапі відносин позиція московського уряду проявилася у двобічності. З одного боку, вабила перспектива поширити свій вплив на Україну для подальшої експансії в стратегічно важливому регіоні, а з іншого боку, з врахуванням уроків Смоленської війни існувало прагнення не ускладнювати стосунки з Польщею. Взаємодія цих двох діаметрально протилежних тенденцій і зумовила політичну лінію Москви в 1648-1653 рр. На початку червня 1648 р. Б. Хмельницький надсилає першого листа до московського царя, в якому міститься прохання надати Україні військову і політичну допомогу. Прочитавши гетьманове звернення, Олексій Михайлович доручив путивльському воєводі Плещееву запевнити Хмельницького, що Московія не підтримає Польщу у війні проти козацтва. Більше того, 29 липня 1648р. в табір Хмельницького під Янушполем прибув перший офіційний представник московського уряду Милков. Він запевнив гетьмана у миролюбному ставленні Москви до українського народу і його боротьби. Так зав'язалися миролюбні українсько-московські відносини, які продовжилися в 1649 р. обміном посольствами.

На початку 1649 року Хмельницький відправив перше офіційне посольство до Москви на чолі з С. Мужловським. Посол був уповноважений розпочати переговори про можливість московської військової і дипломатичної допомоги Україні. В обмін на це в середині березня 1649 р. з Москви до Чигирини вирушило перше московське посольство на чолі з Г. Унковським. З 17 по 22 квітня 1649 р. відбулися переговори між

Унковським та Хмельницьким. Посол повідомляв, що московський уряд співчуває українському народові в його боротьбі, але відмовляється розірвати з Польщею мирні відносини і надати Україні військову допомогу. І все ж таки Хмельницький не покладає надії в майбутньому мати союз з Москвою.

Для подальших відносин з російським урядом до Московії було відряджено з посольством чигиринського полковника Ф. Вишняка. Влітку 1649 р. Хмельницький через Вишняка передає російському цареві лист із проханням прийняти Україну до складу московської держави: "...Мы вси единостайне, сиречь единомушно, готовы умирать за ваше царское величество, и с нанижайшими послугами нашими рыцарскими вашему царскому величеству покорно ся отдаем" [1, с. 220].

У міру того, як розгорталися військові та політичні конфлікти з Річчю Посполитою і Кримським ханством, Хмельницький все більше схилявся до думки про союз з Москвою. Приймаючи 22 листопада в Чигирині російського посла Г.Немирова, гетьман завірив його в тому, що готовий служити московському цареві "всею своєю душою непоколебимо" [1, с. 223]. Протягом 1650 р. Хмельницький використовує різні шляхи впливу на російського царя. Певний час він сподівався, що Москва скористається ослабленням Польщі і поверне собі землі, захоплені Сигізмундом і Владиславом, тобто Смоленськ і Сіверщину. Та цар не виявив войовничих намірів. Хмельницький також зробив спробу зачепити самолюбство царя, передавши йому поезії, віддруковані в Польщі, де містилася образа на Михайла Федоровича, батька московського царя. Однак військовий конфлікт між Польщею та Москвою так і не розпочався. Тоді гетьман активно починає використовувати духовенство. За дорученням гетьмана до царя писали коринфський митрополит Іоасаф, а також монах Павло, який перебував при Хмельницькому. Ці постійні звернення дещо похитнули стійкий нейтралітет московського уряду.

Назаретський митрополит Гавриїл передав Хмельницькому, що під час переговорів з польськими послами цар відмовився допомагати Речі Посполитій у її боротьбі проти козацтва. Більше того Земський собор в лютому 1651 р. прийняв рішення про приєднання України до Москви і початок війни з Польщею. Це значно полегшувало ситуацію на Україні, хоч рішення собору так і не було виконано. Москва не була готова до війни, але все частіше надавала моральну підтримку козацтву. Особливо це виявилось після поразки козаків під Берестечком (18-30 червня 1651 р.). У середині липня 1651 р. від російського царя до Хмельницького в Корсунь приїздили послани, назаретський митрополит Гавриїл і піддячий Григорій Богданов, які повідомили, що Олексій Михайлович "его, гетьмана, за то, что его государские милости и жалованья к себе ищет, милостиво похваляет, и впредь он... его, гетьмана, за его службу в своей государской милости и в жалованье держати будет" [1, с. 229]. Після переговорів Хмельницький відрядив Богданова до Москви з листами до царя та бояр, де знову піднімалося питання про приєднання України до Росії.

На початку січня 1652 р. і в середині листопада 1652 р. козацька старшина відрядила два посольства до Москви для проведення конкретних переговорів про приєднання. 17 грудня 1652 р. на Земському соборі Самійло Зарудний заявив: “...Гетьман Богдан Хмельницький і все Войско запорожское послали их, посланников своих, бити челом, чтоб царское величество над ними умилосердился, велел принять под свою государеву высокую руку и держал их от неприятелей во оборони. И велел бы их, посланников, отпустить к гетьману вскоре, чтоб им, приехав в войско, государскую милость объявить и их тем утешить” [1, с. 233]. Однак конкретних результатів досягнуто не було. Тоді в січні 1653 р. Хмельницький звертає свою увагу на Швецію і намагається заключити з нею союз. У цей же час до Чигирини прибуває турецький посол Магмет-ага з грамотою від султана, в якій порушує питання про підданство козацтва Порті.

Московський уряд, розуміючи, що зволікати більше не можна, 1 жовтня 1653 р. приймає рішення про включення України до складу московської держави і оголошення війни Речі Посполитій. 4 жовтня козацькому посольству на чолі з Лавріном Капустою було повідомлено рішення Земського собору: “...Про гетьмана Богдана Хмельницького і про все військо Запорозьке бояри і думні люди постановили, щоб великий государ цар і великий князь Олексій Михайлович всієї Росії зволив гетьмана Богдана Хмельницького і все Військо запорізьке з містами їх і з землями прийняти під свою государеву високу руку” [2, с. 107]. На Україну було відправлено спеціальне посольство на чолі з боярином Василем Бутурліним.

Таким чином, під кінець визвольної війни відносини між Україною та Московією значно зміцнилися, відкривалася нова сторінка в їх історії. В останні дні 1653 р. московське посольство прибуло до Переяслава, де зустрілося з гетьманом, полковниками та козацькою старшиною. 8 січня 1654 р. там же відбулася всенародна рада, яка остаточно ухвалила перехід України під зверхність московського царя.

Урочиста Переяславська рада повинна була забезпечити спокій на Україні, однак саме на ній виявилися перші непорозуміння між козацтвом і Московією. Хмельницький зажадав складання двосторонньої присяги, так як розцінював цей договір як союз рівних держав. Перші протистояння вдалося владнати, коли Бутурлін виступив гарантом непорушності вольностей і прав шляхти, козаків, міщан та взагалі всіх станів українського суспільства. З української сторони присягу на вірність московському цареві склали генеральна старшина, майже всі полковники та українська шляхта.

По від'їзді Бутурліна козацька старшина взялася за вироблення умов договору. У Корсуні та Чигирині відбулися наради, де й був складений проект договору у формі петицій до царя в 23 пунктах. В історію він увійшов під назвою “Просительські статті”. У березні спеціальні послы, військовий суддя Самійло Зарудний та переяславський полковник Павло Тетеря, представили його в Москві. Два тижні йшли переговори з московськими боярами й нарешті поданий проект був прийнятий у формі 11 статей і царської резолюції на деякі пункти петиції. Майже всі козацькі бажання були прийняті царем. Разом із затвердженими “Березневими статтями” 27 березня

1654 р. була видана царська грамота з привілеями Війську Запорозькому, грамота про права й привілеї української шляхти, грамота гетьманові на володіння Гадяцьким староством.

Одночасно з козацьким посольством до Москви прибула делегація від переяславських міщан прохати підтвердження королівських привілеїв на магдебурзьке право. За міщанами до Москви потяглося духовенство. Літом 1654 р. делегація на чолі з архімандритом печерським Інокентієм Гізелем порушила ряд клопотань: щоб залишитися під зверхністю царгородського патріарха, щоб усі відвойовані від Литви і Польщі православні єпархії визнали своїм головою київського митрополита, щоб українська православна церква мала свою колишню автономію та щоб цар підтвердив за нею її маєтності. Слід визначити, що вимоги українського духовенства не входили до планів московського уряду, який хотів, щоб українська церква підпорядковувалася московському патріархові. Цар обмежився лише підтвердженням прав української церкви на її маєтності.

Відразу ж після входження України до складу Московії в Київ і Переяслав прибули царські воєводи. З часом воєводи з грамотами з'явилися в Чернігові, Каневі, Ніжині, Полтаві, Гадячі, Стародубі, Глухові, Батурині та ін. Функції російських воєвод на Україні обмежувалися військовими справами, переписом населення, збиранням відомостей розвідувального характеру із сусідніх країн. У справи місцевого самоврядування вони не втручалися. Їх діяльністю на Україні відав головний воєвода, підпорядкований безпосередньо Малоросійському приказу й цареві [1, с. 292].

Таким чином, українсько-московські взаємовідносини охопили різні сторони міждержавних зв'язків. У цілому в діях української сторони простежувалося прагнення зберегти державну самостійність України, обмежившись політичним визнанням зверхності московського монарха і зобов'язанням щорічно сплачувати йому певну суму данини.

Оцінюючи Переяславський договір та Березневі статті, можемо відзначити, що кожен з ініціаторів його укладення дбав про власні інтереси. Для Хмельницького це був найоптимальніший вихід з ситуації. У майбутньому він розраховував розширити кордони гетьманщини і зміцнити її за допомогою російського війська. Москва протягом 5 років користувалася вигодами протекторату. Найважливішим для неї стало повернення Смоленщини і зміцнення свого впливу в Білорусії.

На думку Т. Яковлевої, у 1654-1657 рр. залежність України зводилась до двох ознак: обов'язку сплати податків до царської казни і необхідності звітувати про приїзд іноземних послів. Фактично цих умов ніхто не дотримувався. У країні взагалі не існувало налагодженої системи збирання податків. Отже, грошей Москва не отримувала, Хмельницький не поспішав звітувати і про зовнішню політику. Єдиною реальною ознакою залежності від Москви була поява в Україні воєвод, але, як ми вже зазначали, під час правління Хмельницького їх значення було мінімальним [3, с. 55, 56].

На наш погляд, відносини між Україною і Москвою з самого початку були приречені на невдачу, бо надто великою була різниця в громадському ладі та культурному розвитку. У Московії давно вже встановилося самодержавство, для якого було характерно залежність усіх станів перед царем. Над селянами тяжіло кріпацтво. Культура була дуже низькою і мала всі ознаки замкнутості, повної відчуженості від усього іноземного. До того ж панував релігійний фанатизм з нетерпимістю до чужої віри. На Україні всі верстви населення були особисто вільні, виборна система дозволяла формувати виборний уряд. Встановилися взаємовідносини з усім культурним світом, відзначалася велика освіченість населення, свобода слова, думки, друку.

Після Переяславської ради постала ще одна проблема – економічного характеру. Мова йде про закріплення інституту приватної власності на землю. На Україні приватна власність на землю мала лицарський характер. У поняттях козацтва земля предків, “кров’ю заслужена”, належала козацькому роду і ніхто не мав права її відбирати. У Московії в цей час земля “жалувалася” царем за службу і могла відбиратися тоді, коли цареві заманеться.

Отже розбіжності, які існували між цими державами, не влаштовували жодну із сторін. До того ж непорозуміння, що раз у раз виникали при визначенні пріоритетів військово-стратегічного планування подій 1654-1656 років, ще більше розхитували нетривку конструкцію українсько-московського союзу. Серйозним випробуванням українсько-московських відносин стало підписання сепаратного Віленського перемир’я (вересень 1656 р.) між Польщею та Москвою. Урешті-решт зіткнення українсько-російських протиріч привело після смерті Б. Хмельницького до розірвання Україною договору з Москвою.

Список літератури

1. Історія України: Курс лекцій / За ред. Л.Г. Мельника. – Кн. 1. – К.: Либідь, 1991.
2. Хрестоматія з історії України / За ред. В.І. Червінського. – К.: Вежа, 1996.
3. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х рр. XVII ст. – К., 1998.